

Rechtvaardigt het algemeen belang een beperking op het recht op bewegingsvrijheid?

Naam: Jakoeb Tina

Inhoud

1.0 Inleiding.....	3
1.1 Introductie	3
1.2 Aanleiding	4
1.3 Hoofd- en deelvragen	4
1.4 Afbakening onderwerp	4
1.5 Doelstelling	5
1.6 Maatschappelijke relevantie	5
1.7 Methode van onderzoek	6
2.0 Theoretisch kader	7
2.1 Wat houdt een gebiedsverbod in op grond van art. 2 Twbmt?.....	7
2.1.1 Gebiedsverbod op grond van art. 2 Twbmt	7
2.1.2 Procedure bij het opleggen van een gebiedsverbod.....	8
2.1.3 Handhaving van het gebiedsverbod.....	9
2.1.4 Rechtsbescherming bij het opleggen gebiedsverbod	9
2.1.5 Deelconclusie	10
2.2 Wanneer is er sprake van beperking op bewegingsvrijheid op grond van art. 2 VP EVRM?.....	10
2.2.1 Art. 2 VP EVRM	10
2.2.2 Arrest Hoge Raad 25 november 2008	11
2.2.3 Uitspraak Centrale Raad van Beroep 26 april 1990	11
2.2.4 Deelconclusie	12
2.3 Wanneer is een beperking op de bewegingsvrijheid op grond van art. 2 VP EVRM gerechtvaardigd?	12
2.3.1 Uitspraak Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State 7 juli 2004.....	12
2.3.2 Uitspraak Europees Hof voor de Rechten van de Mens 4 juni 2002.....	13
2.3.3 Deelconclusie	14
2.4 Is een beperking op de bewegingsvrijheid op grond van art. 2 Twbmt in het licht van art. 2 VP EVRM gerechtvaardigd?	15
2.4.1 Toepassingscriteria gebiedsverbod art. 2 Twbmt	15
2.4.2 Toepassingscriteria gebiedsverbod art. 2 VP EVRM	16
2.4.3 Is beperking op grond van art. 2 Twbmt gerechtvaardigd?	16
2.4.4 Deelconclusie	16
3.0 Conclusie deelvragen en probleemstelling.....	17
3.1.1 Conclusie deelvragen.....	17
3.1.2 Antwoord op de probleemstelling	18
Bibliografie.....	19

1.0 Inleiding

1.1 Introductie

De rijksoverheid werkt, sinds het dreigingsniveau terrorisme in maart 2013 werd verhoogd, intensief aan de versterking van de aanpak van radicalisering en terrorismebestrijding in Nederland.¹ Om de dreiging die jihadisme voor de nationale veiligheid vormt het hoofd te bieden, hebben de ministers van Veiligheid en Justitie en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (hierna: de ministers) op 29 augustus 2014 het ‘Actieprogramma integrale aanpak jihadisme’ (hierna: het Actieprogramma) vastgesteld, dat een combinatie van repressieve en preventieve maatregelen bevat om jihadisme te kunnen reduceren.² Een aantal van de in het Actieprogramma aangekondigde maatregelen vergt wetgeving.³ De ‘Tijdelijke wet bestuurlijke maatregelen terrorismebestrijding’ (hierna: Twbmt) die op 17 mei 2016 door de Tweede Kamer is aangenomen, is een voortvloeisel uit het Actieprogramma en bevat regels voor het opleggen van vrijheidsbeperkende maatregelen aan personen die een gevaar vormen voor de nationale veiligheid of die het voornemen hebben om zich aan te sluiten bij terroristische strijdgroepen.

Om terrorisme beter te bestrijden, willen de ministers dat instanties zoals o.a. de AIVD, het Openbaar Ministerie en de politie meer informatie gaan uitwisselen.⁴ Op basis van deze informatie wordt bij personen het risico ingeschat dat zij vormen voor de nationale veiligheid. In dat kader worden personen, van wie bekend is dat die in Nederland zijn teruggekeerd uit een jihadistisch strijdgebied, bij terugkomst voor verhoor staande gehouden. Waar mogelijk en opportuun gaat het Openbaar Ministerie over tot strafvervolgning.⁵ Als er onvoldoende aanknopingspunten zijn voor vervolging, dan volgt er een lokale aanpak onder regie van de desbetreffende gemeente.

Op grond van artikel 2, eerste lid, van de Twbmt is de bevoegdheid aan de ministers toebedeeld om, indien zij het noodzakelijk achten met het oog op de bescherming van de nationale veiligheid, een persoon die op grond van zijn gedragingen in verband kan worden gebracht met terroristische activiteiten of de ondersteuning daarvan, een gebiedsverbod op te leggen. Het kan hierbij gaan om een gebiedsverbod op een specifieke plaats, een bepaalde wijk, gemeente of regio. Alvorens een besluit te nemen omtrent het opleggen van een gebiedsverbod overleggen de ministers met de burgemeester van de desbetreffende gemeente waar degene, tot wie het voorgenomen besluit zich richt, zijn/haar woon- of verblijfplaats heeft.⁶

¹ *Handreiking aanpak van radicalisering en terrorismebestrijding op lokaal niveau* (NCTV-advies november 2014 aan de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en de minister van Justitie en Veiligheid), Den Haag: NCTV 2014 (online publiek).

² ‘Jihadisme’ (NCTV), *nctv.nl* 6 november 2016.

³ *Kamerstukken II* 2015/16, 34359, 3, p. 2.

⁴ ‘Het werk van de AIVD’ (AIVD), *aivd.nl* 6 november 2016.

⁵ *Handelingen II* 2015/16, 1786, item 3, p. 2.

⁶ *Kamerstukken II* 2015/16, 34359, 2, p. 2.

1.2 Aanleiding

Op 28 april 2015, nog voordat de Twbmt was aangenomen door de Tweede kamer, heeft het College voor de Rechten van de Mens (hierna: het College) het kabinet verzocht dit wetsvoorstel te heroverwegen omdat dit wetsvoorstel nieuwe mogelijkheden zou creëren tot het nemen van maatregelen die onder meer inbreuk maken op mensenrechten zoals het recht op bewegingsvrijheid.⁷ Dit advies van het College is voor mij de aanleiding om te onderzoeken of beperkingen van het recht op bewegingsvrijheid kunnen worden gerechtvaardigd vanuit het algemeen belang om de openbare orde of de nationale veiligheid te waarborgen, aangezien vrijheidsbeperkende maatregelen verantwoord ingezet dienen te worden.

1.3 Hoofd- en deelvragen

Naar aanleiding van het advies van het College heb ik de volgende hoofdvraag geformuleerd:

In hoeverre is de bevoegdheid tot het opleggen van een gebiedsverbod door de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties en de minister van Veiligheid en Justitie, in het kader van het voorstel van de wet Tijdelijke wet bestuurlijke maatregelen terrorismebestrijding, in strijd met het recht op bewegingsvrijheid op grond van artikel 2 van het Vierde Protocol van het EVRM?

Om antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag heb ik de volgende vier deelvragen geformuleerd:

1. Wat houdt een gebiedsverbod in het kader van het voorstel van de wet Tijdelijke wet bestuurlijke maatregelen terrorismebestrijding in?
2. Wanneer is er sprake van beperking van het recht op bewegingsvrijheid op grond van art. 2 van het Vierde Protocol bij het EVRM?
3. Wanneer is een beperking van het recht op bewegingsvrijheid op grond van art. 2 van het Vierde Protocol bij het EVRM gerechtvaardigd?
4. In hoeverre wordt een beperking op het recht op bewegingsvrijheid op grond van artikel 2 van het Vierde Protocol bij het EVRM bij het opleggen van een gebiedsverbod in het kader van de wet Tijdelijke wet bestuurlijke maatregelen terrorismebestrijding gerechtvaardigd?

1.4 Afbakening onderwerp

In het kader van de Twbmt is er aan de ministers een zekere discretionaire ruimte overgelaten om vrijheidsbeperkende maatregelen op te leggen aan personen die een gevaar vormen voor de nationale veiligheid of die het voornemen hebben om zich aan te sluiten bij terroristische strijdgroepen. In dit onderzoek heb ik mij beperkt tot de bevoegdheid van de ministers bij het opleggen van gebiedsverboden in het kader van de Twbmt. Andere maatregelen, die ingezet kunnen worden op grond van de hiervoor genoemde wet, worden buiten beschouwing gelaten.

⁷ Brief van het College voor de Rechten van de Mens van 28 april 2015, 2015/0040/EH/JB/WvdT/MvG.

Binnen de jihadistische beweging is een rolverdeling waarneembaar waarbij niet iedereen zelf aan de gewapende strijd deelneemt. Ook gedragingen die (nog) niet resulteren in een strafbaar feit, kunnen een gevaar opleveren voor de nationale veiligheid. Daarbij kan gedacht worden aan ondersteunende, maar voor de jihadistische beweging cruciale, activiteiten.⁸ Voor deze personen wordt afhankelijk van het ingeschatte risico een persoonsgericht pakket gemaakt die uit maatregelen bestaan zoals het inzetten van psychosociale begeleiding voor de betrokkenen en/of zijn directe omgeving (te denken valt aan zijn of haar ouders), intensieve begeleiding door een onderwijsinstelling of gemeenten om de betrokkene af te houden of af te wenden van het radicale gedachtegoed en te re-integreren in de samenleving door middel van opleiding of werk.⁹ In dit onderzoek laat ik deze groep en uitreizigers onbesproken en richt ik mij alleen tot de terugkeerders uit jihadistische strijdgebieden (hierna: betrokkene). Een andere afbakening ligt in de lokale verantwoordelijkheid voor de openbare orde en veiligheid. Gebiedsverboden die door de burgemeester op grond van art. 172 Gemeentewet opgelegd kunnen worden bij het handhaven van de openbare orde heb ik, gezien de beperkte omvang van dit onderzoek, verder onbesproken gelaten. Aangezien bij het opleggen van een gebiedsverbod in het kader van de wet Twbmt nog geen sprake is van een strafbaar feit, zal ik niet ingaan op gebiedsverboden die opgelegd kunnen worden bij terrorismebestrijding in het kader van het strafrecht.

1.5 Doelstelling

Zoals hiervoor uit het advies van het College ook gebleken is, mag er niet lichtvaardig worden omgegaan bij een inperking van het recht op bewegingsvrijheid aangezien het hier om een grondrecht van de burger gaat. Met dit onderzoek heb ik de aandacht gevestigd op het recht van bewegingsvrijheid bij het opleggen van gebiedsverboden door de ministers. Het doel van dit onderzoek is om inzicht te krijgen in de gevolgen die de strijd tegen het terrorisme met zich meebrengen voor de naleving van het recht op bewegingsvrijheid.

1.6 Maatschappelijke relevantie

Het doel van mensen/grondrechten, zoals het recht op bewegingsvrijheid, is het bewerkstelligen van participatie in een samenleving waarbij een ieder tot zijn recht kan komen. Dit bevordert de verbinding en verbondenheid tussen mensen met als gevolg dat iedereen gelijk is en niemand zich uitgesloten voelt van de samenleving.¹⁰ Het is de verantwoordelijkheid van de overheid om enerzijds de mensenrechten en anderzijds de veiligheid van de mensen in de samenleving te waarborgen. Het resultaat van dit onderzoek kan een bijdrage leveren aan.. door inzicht te verschaffen in hoe de mensenrechten door de overheid beperkt worden bij de strijd tegen het terrorisme. Dit inzicht kan toegepast worden in wetgeving en beleid met als gevolg een veiligere samenleving, zonder verstrekking ingrijpen in grondrechten.

⁸ Kamerstukken II 2015/16, 34359, 3, p. 2.

⁹ Kamerstukken II 2015/16, 34359, 3, p. 3.

¹⁰ *Mensenrechten in Nederland* (CRM jaarlijkse rapportage van 2015 aan de Nederlandse overheid), Utrecht: CRM 2016 (online publiek) wat is dit voor een bron?

1.7 Methode van onderzoek

Om tot de beantwoording van de hoofd- en deelvragen te komen, heb ik een literatuurstudie uitgevoerd. Daarbij heb ik het voorstel van wet Twbmt, memorie van toelichting, het Vierde Protocol van het EVRM (hierna: VP EVRM), jurisprudentie en juridische literatuur bestudeerd.

- Deelvraag 1 is beschrijvend van aard. Daarbij heb ik de wet Twbmt en de memorie van toelichting bestudeerd. Hiermee is inzichtelijk gemaakt wat een gebiedsverbod, procedure, handhaving en rechtsbescherming bij het opleggen van een gebiedsverbod inhouden.
- Deelvraag 2 en 3 zijn beschrijvend van aard. Daarbij heb ik het VP EVRM en jurisprudentie bestudeerd. Het bestuderen van het hiervoor genoemde protocol en de juridische uitspraken heeft tot doel gehad om te analyseren wanneer er sprake is van beperking van het recht op bewegingsvrijheid en op welke gronden deze beperkingen gerechtvaardigd kunnen worden.
- Deelvraag 4 is evaluerend van aard. Daarbij heb ik het VP EVRM en jurisprudentie bestudeerd. Het doel was om in kaart te brengen wanneer een beperking op het recht op bewegingsvrijheid op grond van art. 2 VP EVRM bij het opleggen van een gebiedsverbod in het kader van de wet Twbmt gerechtvaardigd is.

De hoofdvraag is evaluerend van aard. Het doel van de hoofdvraag was om middels een literatuurstudie in kaart te brengen in hoeverre het opleggen van een gebiedsverbod in het kader van de wet Twbmt in strijd is met het recht op bewegingsvrijheid op grond van art. 2 VP EVRM. Aan de hand van vier deelvragen heb ik getracht om antwoord te geven op de hoofdvraag.

Deelvraag 1 is relevant voor de beantwoording van de hoofdvraag omdat hiermee enerzijds de wettelijke kaders worden geschetst waarbinnen de ministers en de uitvoeringspraktijk mogen handelen bij het opleggen van de gebiedsverboden in het kader van de wet Twbmt en anderzijds inzichtelijk wordt gemaakt welke rechtsbescherming de burger geniet die een gebiedsverbod opgelegd krijgt. Om antwoord te kunnen geven in hoeverre een gebiedsverbod een beperking op het bewegingsvrijheid oplevert, moet ik eerst in kaart brengen wat het gebiedsverbod inhoudt in het kader van de wet Twbmt.

In deelvraag 2 en 3 worden de Europeesrechtelijke kaders geschetst waarbinnen een recht op bewegingsvrijheid beperkt mag worden. Dit is relevant omdat ik bij de beantwoording van mijn hoofdvraag wil gaan evalueren of een beperking op het recht op bewegingsvrijheid in het kader van de wet Twbmt gerechtvaardigd kan worden vergeleken met de eisen die in de VP EVRM zijn vastgelegd.

Bij het beantwoorden van deelvraag 4 wil ik opmaken of een beperking op het recht op bewegingsvrijheid op grond van het VP EVRM door het algemeen belang gerechtvaardigd kan worden. Met deze informatie wil ik nagaan of de beperking in het kader van de wet Twbmt óók door het algemeen belang gerechtvaardigd kan worden.

2.0 Theoretisch kader

In dit hoofdstuk zal ik het theoretische kader schetsen aan de hand waarvan ik antwoord zal geven op de vier deelvragen die geformuleerd zijn om tot beantwoording van de hoofdvraag te komen.

2.1 Wat houdt een gebiedsverbod in op grond van art. 2 Twbmt?

Om antwoord te kunnen geven op deelvraag 1 heb ik in paragraaf 2.1.1 beschreven wat een gebiedsverbod inhoudt in het kader van de wet Twbmt, in paragraaf 2.1.2 en 2.1.3 heb ik de procedure en handhaving bij een gebiedsverbod beschreven. Tot slot heb ik in paragraaf 2.1.4 de rechtsbescherming behandeld.

2.1.1 Gebiedsverbod op grond van art. 2 Twbmt

De wetgever verschaft de ministers in de wet Twbmt op basis van art. 2 lid 1 en 2 sub c Twbmt bevoegdheden zoals het opleggen van gebiedsverboden. Het gaat hier om een uitzonderlijke en tijdelijke bevoegdheid van de ministers die in onderling overleg kan worden toegepast. Bij een gebiedsverbod moet primair worden gedacht aan een verbod zich te bevinden in de omgeving van een of meer bepaalde plaatsen zoals Schiphol, het Binnenhof, bepaalde ministeries of bepaalde trein- of metrostations. In sommige gevallen zou het ook om een groter gebied kunnen gaan, zoals de binnenstad van Den Haag of het havengebied van Rotterdam.¹¹ Het opleggen van een gebiedsverbod, zoals bedoeld in art. 2, is alleen mogelijk als dit:

- a) noodzakelijk is met het oog op de bescherming van de nationale veiligheid en
- b) de persoon aan wie beoogd wordt de maatregel op te leggen, iemand is die op grond van zijn gedragingen in verband kan worden gebracht met terroristische activiteiten of de ondersteuning daarvan.

Voorbeeld

Een voorbeeld waarin er sprake is van gedragingen op grond waarvan iemand in verband kan worden gebracht met (de ondersteuning van) terroristische activiteiten: X is teruggekeerd vanuit Syrië naar Nederland. In Nederland is bekend dat X zich in Syrië had aangesloten bij een terroristische strijdgroep. Op zichzelf is dit onvoldoende grond om X een gebiedsverbod op te leggen. Er moet verder worden gekeken of X met enige regelmaat contacten onderhoudt met de vriendengroep van Y die uit 15 man bestaat (welke een afkeer hebben van het Westen en heilig geloven dat niet-moslims afgemaakt moeten worden) gecombineerd met een opvallende belangstelling voor een object (hoe maak je een bom) en een plaats (het Binnenhof). Elke vrijdag gaat X naar de moskee om daar extremistische literatuur over Jihad uit te delen en aan iedereen te vertellen dat hij na zijn dood door Allah beloond zal worden, omdat hij hard gevochten heeft als een moslim en hij in Syrië een held is. In een dergelijk situatie kan op grond van art. 2 Twbmt een gebiedsverbod opgelegd worden aan X aangezien het hier gaat om gedragingen van X.

¹¹ Kamerstukken II 2015/16, 34359, 2, p. 7.

De noodzaak en proportionaliteit bij het opleggen van een gebiedsverbod aan X zal gemotiveerd moeten worden door de ministers waarbij de ministers een deugdelijke onderbouwing (art. 3:46 Algemene wet bestuursrecht, hierna: Awb) moeten geven voor het criterium *‘noodzakelijk met het oog op de bescherming van de nationale veiligheid’*. De motivering dient in ieder geval de volgende elementen te bevatten:

- Een zo nauwkeurig mogelijke omschrijving van de gedragingen van X op grond waarvan hij naar het oordeel van de minister in verband kan worden gebracht met (de ondersteuning van) terroristische activiteiten. Aan de minister uitgebrachte, open ambtsberichten van de AIVD en andere instanties zullen ter onderbouwing daarvan worden bijgevoegd.
- De redenen waarom de minister van oordeel is dat de bedoelde gedragingen X in verband brengen met (de ondersteuning van) terroristische activiteiten.
- Een omschrijving van de soort terroristische activiteiten waar het daarbij om gaat.
- Het aantonen van de noodzaak van de opgelegde maatregel met oog op de bescherming van de nationale veiligheid.
- Een onderbouwing van het gebiedsverbod (waarom mag X juist dit gebied niet betreden).

Ingeval een gebiedsverbod uit meerdere verplichtingen zal bestaan, dan dient ieder van deze beperkingen van de vrijheid van beweging afzonderlijk te worden gemotiveerd.

Indien de ministers besluiten om een gebiedsverbod op te leggen dan moeten ze onderbouwen wat de duur (maximaal 6 maanden) van het op te leggen gebiedsverbod is. Indien nieuwe feiten of omstandigheden daartoe aanleiding geven, kunnen de ministers het gebiedsverbod tussentijds verlengen (max. 6 maanden), wijzigen of intrekken. Naast het wijzigen van het gebiedsverbod kunnen de ministers ook, op aanvraag van de betrokkene, tijdelijk ontheffing verlenen van een of meer verplichtingen die voortvloeien uit het gebiedsverbod.

2.1.2 Procedure bij het opleggen van een gebiedsverbod

Van terugkeerders uit een jihadistisch strijdgebied wordt een inschatting gemaakt in een multidisciplinair casusoverleg (samenwerking tussen gemeente, politie, Openbaar Ministerie, GGZ-instellingen, gemeentelijke jeugdzorg en de Raad voor de Kinderbescherming) van de aard en omvang van de dreiging op basis van alle informatie die verzameld is bij de verschillende organisaties.¹² Als er naar aanleiding van het verhoor geen reden is om betrokkene strafrechtelijk te vervolgen, dan volgt er een aanpak op gemeentelijk niveau. In gevallen waarin te veronderstellen is dat zij een gevaar vormen voor de nationale veiligheid (denk hierbij aan betrokkenen die deelgenomen hebben aan terroristische strijdgroepen en daadwerkelijk bij gevechten betrokken zijn geweest of gevechtstrainingen hebben ondergaan), kunnen de partners van het lokale multidisciplinaire casusoverleg aan de ministers een verzoek doen een gebiedsverbod op te leggen. De partners moeten met de ministers informatie uitwisselen, zodat deze over een compleet dossier beschikken.

¹² *Handreiking aanpak van radicalisering en terrorismebestrijding op lokaal niveau* (NCTV-advies november 2014 aan de Minister van Binnenlandse Zaken en Koninklijke relaties en de Minister van Justitie en Veiligheid), Den Haag: NCTV 2014 (online publiek).

De ministers zullen na overleg met de betrokken burgemeester(s) (denk hierbij aan een overleg omtrent de omvang van het verboden gebied) waar degene tot wie het voorgenomen besluit zich richt en zijn/haar woon- of verblijfplaats heeft, een gebiedsverbod opleggen.

2.1.3 Handhaving van het gebiedsverbod

Opzettelijk handelen in strijd met een op basis van deze wet opgelegd gebiedsverbod is een misdrijf, dat kan worden bestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van de derde categorie. Ook kan betrokkene (ten behoeve van een onderzoek of vanwege de aanwezigheid van andere gronden) bij het niet voldoen aan een gebiedsverbod op basis van art. 67 van het Wetboek van Strafvordering in voorlopige hechtenis genomen worden. Aangezien overtreding van een gebiedsverbod strafbaar is, ligt de handhaving ervan in handen van de politie, die daarbij opereert onder gezag van de officier van justitie. Een gebiedsverbod kan gepaard gaan met een meldplicht die strekt tot handhaving van het gebiedsverbod.

2.1.4 Rechtsbescherming bij het opleggen gebiedsverbod

Alvorens de ministers een gebiedsverbod opleggen dient de betrokkene als hoofdregel te worden gehoord omtrent het voornemen tot het nemen van dat besluit, tenzij het horen van betrokkene op grond van art. 4:11, onderdelen a (vereiste spoed) en b (horen staat in de weg aan bereiken doel van de beschikking), van de Awb in een voorkomend geval achterwege kan worden gelaten (bijvoorbeeld wanneer de vrees bestaat dat degene ten aanzien van wie een gebiedsverbod wordt voorgenomen, van de kennis van het aanstaande besluit gebruik zal maken om nog vóór het ingaan van het gebiedsverbod het risico te doen verwezenlijken dat het gebiedsverbod juist beoogt te beperken). Afdeling 7.1 van de Awb waarin wordt bepaald dat geen beroep tegen een besluit bij de bestuursrechter mogelijk is, dan nadat tegen dat besluit bezwaar is gemaakt, is niet van toepassing op het opleggen, wijzigen, verlengen of intrekken van een gebiedsverbod. Dit betekent dat betrokkene binnen zes weken na de dag waarop een besluit omtrent een bestuurlijke maatregel bekend is gemaakt, een beroepschrift kan indienen bij de rechtbank (art. 6:7 van de Awb). Bij de toetsing of een gebiedsverbod rechtmatig is opgelegd mag de rechtbank gebruik maken van de in art. 8:52, tweede lid, van de Awb geboden versnellingsmogelijkheden voor zover de zorgvuldige behandeling van de betreffende zaak dat toelaat. Bij de beoordeling van het beroep houdt de rechtbank rekening met feiten en omstandigheden die na het nemen van het bestreden besluit zijn opgekomen (toetsing *ex nunc*). De mogelijkheid om nieuwe feiten en omstandigheden laat in de procedure aan te voeren waardoor de wederpartij daarop tijdens de zitting redelijkerwijs niet meer kan reageren, wordt begrensd door de goede procesorde waarbij de rechter kan oordelen dat het nieuwe feit wegens strijdigheid met de goede procesorde niet wordt meegenomen in zijn uitspraak. De ratio achter de *ex nunc*-toetsing van een onrechtmatig opgelegde maatregel, of een maatregel waarvan de rechtmatigheid is komen te vervallen, mag niet langer voortduren dan strikt noodzakelijk is. Ook hier geldt de hoofdregel dat hoger beroep de werking van het besluit, waartegen het is ingesteld, niet schorst. Er is wel de mogelijkheid om bij de voorzieningenrechter een verzoek te doen om een voorlopige voorziening, strekkende tot schorsing van het bestreden besluit omtrent de bestuurlijke maatregel. Daarnaast is de mogelijkheid om in hoger beroep te gaan bij Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State (hierna: ABRvS).

2.1.5 Deelconclusie

Bij een gebiedsverbod moet primair worden gedacht aan een verbod zich te bevinden in de omgeving van een of meer bepaalde plaatsen. In een multidisciplinair casusoverleg wordt besloten of er voldaan is aan de criteria van art. 2 Twbmt om betrokkene een gebiedsverbod op te kunnen leggen. De algemene eis die aan de motivering van een op te leggen gebiedsverbod wordt gesteld, is dat deze deugdelijk moet zijn (art. 3:46 Awb). Opzettelijk handelen in strijd met een opgelegd gebiedsverbod is een misdrijf dat bestraft kan worden met een gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van de derde categorie. Het huidige wetsvoorstel voorziet in een stelsel van rechtsbescherming in geval van de oplegging van een gebiedsverbod. Op basis van het systeem van de Awb is voorzien in de mogelijkheid van rechtstreeks beroep bij de rechtbank en hoger beroep bij de ABRvS.

2.2 Wanneer is er sprake van beperking op bewegingsvrijheid op grond van art. 2 VP EVRM?

Om antwoord te kunnen geven op deelvraag 2 heb ik in paragraaf 2.2.1 inzichtelijk gemaakt wat art. 2 VP EVRM inhoudt, in paragraaf 2.2.2 en 2.2.3 heb ik aan de hand van twee arresten beschreven wanneer er sprake is van beperking van het recht op bewegingsvrijheid op grond van art. 2 VP EVRM.

2.2.1 Art. 2 VP EVRM

Artikel 2. VP EVRM: Bewegingsvrijheid

Lid 1: Een ieder die wettig op het grondgebied van een Staat verblijft, heeft binnen dat grondgebied het recht zich vrijelijk te verplaatsen en er vrijelijk zijn verblijfplaats te kiezen.

Lid 2: Een ieder heeft het recht welk land ook, met inbegrip van het eigen land, te verlaten.

Lid 3: De uitoefening van deze rechten mag aan geen andere beperkingen worden gebonden dan die die bij de wet zijn voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk zijn in het belang van de nationale veiligheid of van de openbare veiligheid, voor de handhaving van de openbare orde, voor de voorkoming van strafbare feiten, voor de bescherming van de gezondheid of van de goede zeden of de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.

Lid 4: De in het eerste lid genoemde rechten kunnen ook, in bepaalde omschreven gebieden, worden onderworpen aan beperkingen die bij de wet zijn voorzien en gerechtvaardigd worden door het algemeen belang in een democratische samenleving.

In dit werkstuk is art. 2 lid 3 VP EVRM relevant omdat het gebiedsverbod dat opgelegd wordt in het kader de wet Twbmt een maatregel betreft met als doel de nationale veiligheid te beschermen. Op basis van art. 2 lid 3 VP EVRM mag het recht op bewegingsvrijheid alleen beperkt worden indien de beperking bij de wet is voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk is in het belang van o.a. de nationale veiligheid.

2.2.2 Arrest Hoge Raad 25 november 2008

In deze zaak werd aan verdachte een reisverbod als een bijzondere voorwaarde opgelegd met als gevolg dat verdachte tot 27 oktober 2008 de Nederlandse Antillen niet mocht verlaten. Het doel van het opleggen van dit reisverbod was om recidive te voorkomen.

De vraag die door de Hoge Raad (hierna: HR) in deze zaak werd beantwoord, was of het reisverbod gelet op de duur en de mate waarin zij verdachte in zijn bewegingsvrijheid beperkte, nog binnen art. 17 tweede lid sub e Strafrecht Nederlandse Antillen (hierna: SrNA) valt en of art. 2 VP EVRM zich ertegen verzet dat op basis van algemene bepalingen (art. 17c lid 2 sub e SrNA) het nakomen van een reisverbod als voorwaarde gesteld kan worden.

De HR oordeelde dat het stellen van die voorwaarde mede in het licht van art. 2 VP EVRM ontoelaatbaar is, gelet op de duur en de mate waarin zij verdachte in haar bewegingsvrijheid beperkt. Aan een dergelijke ingrijpende inbreuk in de bewegingsvrijheid van verdachte moet een wettelijke regeling ten grondslag liggen die voldoet aan de uit art. 2.3 en 2.4 VP EVRM voortvloeiende eisen van kenbaarheid en voorzienbaarheid. Art. 17c.2.e SrNa (betreft voorwaarden die strekken ter bevordering van een goed levensgedrag van de veroordeelde of die een gedraging betreffen waartoe hij uit een oogpunt van maatschappelijke betamelijkheid gehouden moet worden geacht), ziet alleen toe op het gedrag van de veroordeelde en kan als een dergelijk regeling niet gelden.¹³

2.2.3 Uitspraak Centrale Raad van Beroep 26 april 1990

Op basis van art. 62 Algemene Plaatselijke Verordening (hierna: APV) Utrecht werd aan verdachte door de hoofdcommissaris van politie, in het belang van de openbare orde, bij een schriftelijke aanzegging verboden zich anders dan in een openbaar middel van vervoer te bevinden op of aan een bij die aanzegging genoemde weg. Deze aanzegging was beperkt tot een of meer door de burgemeester aangewezen wegen. Dit verbod was van 21.00 p.m. tot 4.00 a.m. van kracht en kon voor ten hoogste een maand worden opgelegd.

De raadsman van verdachte had gesteld dat de voorgenoemde bepaling botst met het recht op bewegingsvrijheid dat wordt gewaarborgd in art. 2 lid 1 VP EVRM, nu degene aan wie een verbod overeenkomstig deze bepaling is opgelegd het verblijf wordt ontzegd in een zeer groot deel van het stadsgebied van Utrecht, dat weliswaar hoofdzakelijk een woonkarakter heeft, doch ook een werk- en woonkarakter, de uren waarvoor het verbod geldt gedeeltelijk de periode beslaan waarin zich tal van sociale en recreatieve activiteiten afspelen, naast de mogelijkheid dat men gedurende die uren werkzaamheden verricht, en de bepaling geen onderscheid maakt naar het al of niet woonachtig zijn in het gebied.

De Rechtbank (hierna: Rb.) was van oordeel dat in het onderhavige geval wel sprake is van een beperking van zo vergaande aard van het recht op bewegingsvrijheid van verdachte, dat deze geen rechtvaardiging kan vinden in de noodzaak tot bescherming van de openbare zedelijkheid.

¹³ HR 25 november 2008, ECLI:NL:PHR:2008:BF0836.

De Rb. grondt haar oordeel op de omstandigheden dat het verbod zich ook uitstrekt tot de openbare weg waaraan de (toenmalige) woning van verdachte was gelegen en het mede die wegen omvat die verdachte diende te passeren teneinde zich naar het dichtstbijzijnde openbare middel van vervoer te begeven. De Centrale Raad van Beroep (hierna: CRvB) ging hierin mee.¹⁴

2.2.4 Deelconclusie

In de hiervoor genoemde uitspraken van de HR en de CRvB is af te leiden wanneer er sprake is van een beperking op grond van art. 2 VP EVRM. De HR oordeelde dat er sprake was van een beperking in het recht op bewegingsvrijheid bij het opleggen van een reisverbod op grond van een algemene bepaling, omdat de bepaling niet aan de eisen (kenbaarheid en voorzienbaarheid) voldeed die uit art. 2.3 en 2.4 VP EVRM voortvloeide. De Rb. Utrecht oordeelde dat het door de hoofdcommissaris aangezegde verbod mede betrekking had op de straat waar verdachte woonde. Op grond daarvan was de Rb. van oordeel dat er sprake was van een beperking van het recht op bewegingsvrijheid van zo vergaande aard, dat deze geen rechtvaardiging kan vinden in de noodzaak tot bescherming van de openbare zedelijkheid. De CRvB ging hierin mee.

2.3 Wanneer is een beperking op de bewegingsvrijheid op grond van art. 2 VP EVRM gerechtvaardigd?

Om antwoord te kunnen geven op deelvraag 3 heb ik in paragraaf 2.3.1 en 2.3.2 aan de hand van twee arresten beschreven wanneer een beperking van het recht op bewegingsvrijheid op grond van art. 2 VP EVRM gerechtvaardigd is.

2.3.1 Uitspraak Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State 7 juli 2004

Bij besluit is door de burgemeester aan appellant meerdere malen krachtens artikel 2.4.25, tweede lid, APV voor de gemeente Heerlen bevolen zich te verwijderen en verwijderd te houden uit het door het college van burgemeester en wethouders (hierna: het college) aangewezen gebied gedurende een periode van 2 x 24 uren. Appellant bepleit dat het opleggen van gebiedsontzeggingen in strijd is met art. 2 VP EVRM.

De Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State heeft geoordeeld dat het recht op bewegingsvrijheid als bedoeld in art. 2 VP EVRM kan worden onderworpen aan beperkingen, mits daarvoor een wettelijke basis bestaat, de betreffende wettelijke bepaling voldoende kenbaar en duidelijk is en de beperkingen gerechtvaardigd worden door het algemeen belang in een democratische samenleving.

Hoewel aan appellant moet worden toegegeven dat de gebiedsontzeggingen inbreuk maken op het in voormelde bepalingen bedoelde recht op bewegingsvrijheid, was in deze gevallen geen sprake van strijd met de art. 2 VP EVRM aangezien de gebiedsontzeggingen berustten op de APV en de gebruiksinstructies, welke wettelijk zijn verankerd, zijn gepubliceerd en voldoende duidelijk en concreet zijn omschreven. Voorts worden de beperkingen, gelet op het feit dat het gebied waarvoor de ontzeggingen zijn opgelegd in toenemende mate wordt geconfronteerd met overlast, welke voortvloeit uit of samenhangt met de handel in en het

¹⁴ Rb. Utrecht 4 september 1984, ECLI:NL:RBUTR:1984:AB8845.

gebruik van verdovende middelen, gerechtvaardigd door het algemeen belang in een democratische samenleving.¹⁵

2.3.2 Uitspraak Europees Hof voor de Rechten van de Mens 4 juni 2002

Aan verzoeker werd door de burgemeester van Amsterdam bevolen zich gedurende 14 dagen niet meer op te houden in de zgn. *emergency area* in het stadscentrum. Dit bevel werd opgelegd nadat verzoeker al zes keer eerder voor een periode van 8 uur uit dit gebied was verwijderd. Bovendien was hij na de vijfde keer zowel schriftelijk als mondeling gewaarschuwd, dat hem bij herhaling een verwijderingsbevel van langere duur stond te wachten. Het onderhavige bevel werd gegeven nadat hij op verschillende dagen in het openbaar *hard drugs* bleek te hebben gebruikt of in bezit te hebben. Het hield in dat hij gedurende het eerdergenoemde aantal dagen werd geweerd. Hij woonde noch werkte in het zojuist genoemde gebied. Verzoeker voert bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (hierna: EHRM) aan dat het 14 dagen durende verbod zijn rechten schendt zoals door art. 2 VP EVRM worden beschermd.

Het EHRM oordeelt dat een beperking ‘*in accordance with law*’ moet zijn. Volgens vaste jurisprudentie eisen deze woorden niet alleen dat de betrokken maatregel een grondslag in het nationale recht heeft, maar gaat het ook om de kwaliteit van het recht (*quality of law*) en wordt verlangd dat het recht toegankelijk (*accessible*) en voorzienbaar (*foreseeable*) is. Het EHRM merkt op dat art. 219 (oud) gemeentewet aan de burgemeester de bevoegdheid toekende bevelen te geven om de openbare orde te handhaven. Nu de uitleg en toepassing van het nationale recht primair de taak is van de nationale autoriteiten, gaat het EHRM ervan uit dat de betrokken beperking een grondslag als zojuist bedoeld heeft. Met betrekking tot de toegankelijkheid overweegt het EHRM dat de aan de orde zijnde bevoegdheid was neergelegd in de gemeentewet en dat de rechtspraak over de interpretatie van de betrokken bepaling was gepubliceerd. Aan de eis van toegankelijkheid is dan ook voldaan. Met betrekking tot de voorzienbaarheid is de vaste rechtspraak dat een regel voorzienbaar is, als deze met voldoende precisie is geformuleerd, zodat elk individu in staat is, zo nodig met behulp van geschikt advies, zijn gedrag hierop af te stemmen.

In deze zaak was verzoeker ervan op de hoogte gesteld dat als hij zou doorgaan met het gebruik van of het in bezit hebben van drugs, in de nabije toekomst aan de burgemeester zou worden verzocht een verwijderingsbevel van 14 dagen op te leggen. Verzoeker was daarom in staat de gevolgen van zijn daden te voorzien en zijn gedrag hieraan aan te passen. Nu er ook bezwaar en beroep openstonden tegen de beslissing van de burgemeester, waren er voldoende waarborgen aanwezig om mogelijk misbruik tegen te gaan. In deze omstandigheden was de beperking van de verplaatsingsvrijheid niet disproportioneel en gerechtvaardigd in het belang van een democratische samenleving.¹⁶

¹⁵ ABRvS 7 juli 2004, ECLI:NL:RVS:2004:AP8138.

¹⁶ EHRM 4 juni 2002, ECLI:NL:XX:2002:AN7164 (*Landvreugd/Koninkrijk der Nederlanden*).

2.3.3 Deelconclusie

In de hiervoor genoemde uitspraken van de ABRvS en het EHRM is af te leiden wanneer een beperking op grond van art. 2 VP EVRM gerechtvaardigd is. De ABRvS is tot dezelfde conclusie gekomen als de Rb. Dat het recht op bewegingsvrijheid als bedoeld in art. 2 VP EVRM aan beperkingen kan worden onderworpen, mits daarvoor een wettelijke basis bestaat, de betreffende wettelijke bepaling voldoende kenbaar en duidelijk is en de beperkingen gerechtvaardigd worden door het algemeen belang in een democratische samenleving. Het EHRM oordeelt dat een beperking op het recht op bewegingsvrijheid gerechtvaardigd kan worden indien de betrokken maatregel een grondslag in het nationale recht heeft en het recht tevens toegankelijk (*accessible*) en voorzienbaar (*foreseeable*) is.

2.4 Is een beperking op de bewegingsvrijheid op grond art. 2 Twbmt in het licht van art. 2 VP EVRM gerechtvaardigd?

Om antwoord te kunnen geven op deelvraag 4 heb ik in paragraaf 2.4.1 en 2.4.2 de toepassingscriteria van art. 2 Twbmt en art. 2 VP EVRM uiteengezet en tot slot heb ik in paragraaf 2.4.3 beoordeeld of er sprake is van een gerechtvaardigde beperking in het licht van art. 2 VP EVRM.

2.4.1 Toepassingscriteria gebiedsverbod art. 2 Twbmt

Zoals reeds eerder in paragraaf 2.1.1 staat beschreven kan een gebiedsverbod, zoals bedoeld in art. 2 Twbmt opgelegd worden indien deze:

- a) Noodzakelijk is met het oog op de bescherming van de nationale veiligheid
 - b) de persoon aan wie beoogd wordt de maatregel op te leggen, iemand is die op grond van zijn gedragingen
 - c) in verband kan worden gebracht met terroristische activiteiten
 - d) of de ondersteuning daarvan.
-
- a) In het kader van de wet Twbmt ligt in het *noodzakelijkheidsvereiste* de volgende elementen besloten:
 - Eis van proportionaliteit: Het gebiedsverbod mag niet verder gaan (zowel qua inhoud als qua looptijd) dan met het oog op de bescherming van de nationale veiligheid noodzakelijk is.
 - Eis van subsidiariteit: Een gebiedsverbod kan pas opgelegd worden als andere, minder verstrekken oplossingen redelijkerwijs niet mogelijk zijn.
 - De maatregel moet effectief zijn: Met de beperking van de bewegingsvrijheid die het gevolg is van een opgelegde maatregel, moet het doel (bescherming van de nationale veiligheid) ook daadwerkelijk bereikt kunnen worden.
 - b) Om te kunnen beoordelen of er sprake is van *‘op grond van feiten of omstandigheden’* moet er gekeken worden naar actief handelen van de betrokkene die de betrokkene kan worden toegerekend.
 - c) Bij *‘in verband kan worden gebracht met terroristische activiteiten’* is het van belang dat het verband met (de ondersteuning van) terroristische activiteiten slechts een van de voorwaarden is waaraan moet worden voldaan, wil de minister een gebiedsverbod kunnen opleggen. Zou men bijvoorbeeld al kunnen stellen dat een persoon die regelmatig een familielid bezoekt dat een straf uitzit vanwege een terroristisch misdrijf, door zijn gedragingen in verband kan worden gebracht met terroristische activiteiten, dan nog zal, voor zover er geen sprake is van andere verdachte gedragingen, nimmer aan de voorwaarde zijn voldaan dat het opleggen van een gebiedsverbod aan betrokkene noodzakelijk is ter bescherming van de nationale veiligheid.
 - d) Bij *‘ondersteuning van terroristische activiteiten’* moet worden gedacht aan het behulpzaam zijn bij het verrichten van terroristische activiteiten door een ander of het verschaffen van gelegenheid, middelen of inlichtingen tot het verrichten van terroristische activiteiten door een ander.

2.4.2 Toepassingscriteria gebiedsverbod art. 2 VP EVRM

De ABRvS heeft in paragraaf 2.3.1 geoordeeld dat het recht op bewegingsvrijheid als bedoeld in art. 2 VP EVRM kan worden onderworpen aan beperkingen, mits daarvoor een wettelijke basis bestaat, de betreffende wettelijke bepaling voldoende kenbaar en duidelijk is en de beperkingen gerechtvaardigd worden door het algemeen belang in een democratische samenleving. Daarnaast heeft het EHRM in paragraaf 2.3.2 geoordeeld dat beperking toegestaan is indien het recht toegankelijk (accessible) en voorzienbaar (forseeable) is.

2.4.3 Is beperking op grond van art. 2 Twbmt gerechtvaardigd?

Zoals reeds in paragraaf 2.2.1 staat beschreven mag het recht op bewegingsvrijheid alleen beperkt worden indien de beperking bij de wet is voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk is in het belang van o.a. de nationale veiligheid. Een beperking op het recht op bewegingsvrijheid in het kader van de wet Twbmt is gerechtvaardigd in het licht van de VP EVRM vanwege het volgende:

- Is er een wettelijke basis om een gebiedsverbod op te leggen?
Ja, er is een wettelijke basis namelijk de wet Twbmt.
- Is de art. 2 Twbmt voldoende kenbaar en duidelijk?
De wet Twbmt is toegankelijk aangezien de bevoegdheid om een gebiedsverbod op te leggen neergelegd is bij de ministers en de betrokken bepaling gepubliceerd is. NB het gaat er bij kenbaarheid ook om of e.e.a. voldoende duidelijk is. Voldoet de wet daaraan?
- Wordt de beperking door een algemeen belang dat noodzakelijk is in een democratische samenleving gerechtvaardigd?
Ja, de beperking wordt door een algemeen belang (de nationale veiligheid te beschermen tegen terroristische misdrijven) dat noodzakelijk is in een democratische samenleving gerechtvaardigd. Is dit alles? Is voldoende dat er 'een' algemeen belang in het spel is? Hoe zit het met de proportionaliteit en de subsidiariteit?

2.4.4 Deelconclusie

Op basis van de toepassingscriteria van art. 2 Twbmt en art. 2 VP EVRM in paragrafen 2.4.1 en 2.4.2 is te concluderen, zoals uiteengezet in paragraaf 2.4.3, dat bij het opleggen van een gebiedsverbod in het kader van art. 2 Twbmt sprake is van een gerechtvaardigde beperking op het recht op bewegingsvrijheid op grond van art. 2 VP EVRM.

3.0 Conclusie deelvragen en probleemstelling

Om antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag heb ik in paragraaf 3.1.1 de resultaten van de deelvragen uiteengezet en in paragraaf 3.1.2 de hoofdvraag beantwoord.

3.1.1 Conclusie deelvragen

Uit de resultaten van de deelvragen kan ik concluderen dat:

- Het opleggen van een gebiedsverbod, zoals bedoeld in art. 2, is alleen mogelijk indien dit noodzakelijk is met het oog op de bescherming van de nationale veiligheid en de persoon aan wie beoogd wordt de maatregel op te leggen, iemand is die op grond van zijn gedragingen in verband kan worden gebracht met terroristische activiteiten of de ondersteuning daarvan.
- Er sprake is van beperking van het recht op bewegingsvrijheid op grond van art. 2 VP EVRM volgens de HR indien niet aan de eisen (kenbaarheid en voorzienbaarheid) worden voldaan die uit art. 2.3 en 2.4 VP EVRM voortvloeien. Volgens de Rb. Utrecht is er sprake van een vergaande beperking die niet valt te rechtvaardigen in het licht van 'noodzaak tot bescherming van de openbare zedelijkheid' indien deze opgelegd wordt op de straat waar verdachte woont.
- Volgens de afdeling kan het recht op bewegingsvrijheid als bedoeld in art. 2 VP EVRM aan beperkingen worden onderworpen, mits daarvoor een wettelijke basis bestaat, de betreffende wettelijke bepaling voldoende kenbaar en duidelijk is en de beperkingen gerechtvaardigd worden door het algemeen belang in een democratische samenleving. Het EHRM oordeelt dat een beperking op het recht op bewegingsvrijheid gerechtvaardigd kan worden indien de betrokken maatregel een grondslag in het nationale recht heeft en het recht tevens toegankelijk (*accessible*) en voorzienbaar (*foreseeable*) is.
- Uit paragraaf 2.4.3 is te concluderen dat bij het opleggen van een gebiedsverbod in het kader van art. 2 Twbmt sprake is van een gerechtvaardigde beperking op het recht op bewegingsvrijheid gezien in het licht van art. 2 VP EVRM.

3.1.2 Antwoord op de probleemstelling

De probleemstelling waarop ik kort antwoord kan geven, luidt als volgt:

“In hoeverre is de bevoegdheid tot het opleggen van een gebiedsverbod door de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties en de minister van veiligheid en Justitie, in het kader van het voorstel van de wet Tijdelijke wet bestuurlijke maatregelen terrorismebestrijding, in strijd met het recht op bewegingsvrijheid op grond van artikel 2 van het Vierde Protocol van het EVRM?”

Uit de hiervoor genoemde conclusies kan ik afleiden dat het opleggen van een gebiedsverbod door de ministers in het kader van de wet Twbmt kan leiden tot een beperking op het recht op bewegingsvrijheid in het kader van art. 2 lid 3 VP EVRM. Echter wordt deze inbreuk op grond van art. 2 VP EVRM gerechtvaardigd door het algemeen belang, namelijk bescherming van de nationale veiligheid tegen het terrorisme.

Aangezien de wet Twbmt nog niet door de Eerste Kamer aangenomen is, heeft zowel de Nederlandse rechter als het EHRM de beperking op bewegingsvrijheid nog geen enkele keer getoetst aan het VP EVRM dan wel aan andere fundamentele rechten.

De toekomst zal moeten uitwijzen hoe de juridische praktijk bij de inwerkingtreding van de wet Twbmt zal omgaan met de beperking op het recht op bewegingsvrijheid in het licht op art. 2 VP EVRM.

Bibliografie

Jurisprudentie

- Rb. Utrecht 4 september 1984, ECLI:NL:RBUTR:1984:AB8845.
- EHRM 4 juni 2002, ECLI:NL:XX:2002:AN7164 (Landvreugd/Koninkrijk der Nederlanden).
- ABRvS 7 juli 2004, ECLI:NL:RVS:2004:AP8138.
- HR 25 november 2008, ECLI:NL:PHR:2008:BF0836.

Parlementaire stukken

- Kamerstukken II 2015/16, 34359, 2, p. 2.
- Kamerstukken II 2015/16, 34359, 2, p. 7.
- Kamerstukken II 2015/16, 34359, 3, p. 2.
- Handelingen II 2015/16, 1786, item 3, p. 2.
- Brief van het College voor de Rechten van de Mens van 28 april 2015, 2015/0040/EH/JB/WvdT/MvG.

Rapport

- Handreiking aanpak van radicalisering en terrorismebestrijding op lokaal niveau (NCTV-advies november 2014 aan de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en de minister van Justitie en Veiligheid), Den Haag: NCTV 2014 (online publiek).
- *Mensenrechten in Nederland* (CRM jaarlijkse rapportage van 2015 aan de Nederlandse overheid), Utrecht: CRM 2016 (online publiek)

Websites

- 'Jihadisme' (NCTV), nctv.nl 6 november 2016.
- 'Het werk van de AIVD' (AIVD), aivd.nl 6 november 2016.